

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΚΑΙ Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

ΣΤΑΥΡΟΥ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ
ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ

Η οργανική σχέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας με την Παιδεία προέκυψε από το έργο και την κληρονομιά των Ελλήνων Πατέρων κατά την χιλιόχρονη πορεία του Βυζαντίου. Μέσα στο κλίμα και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής η Εκκλησία υπήρξε – πέρα από κάποιες ιδιωτικές πρωτοβουλίες – σχεδόν ο μόνος καθεστωτικός φορέας που ανέλαβε, δίχως καμιά αντιπαράθεση με τη βυζαντινή πολιτεία, την ευθύνη για τον προγραμματισμό και τη λειτουργία ενός συγκεκριμένου εκπαιδευτικού συστήματος. Το έργο αυτό κάλυπτε τις διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης αλλά και τις ανάγκες των ανθρώπων κάθε κοινωνικής τάξης για συμμετοχή στα μορφωτικά αγαθά. Η ίδια παράδοση συνεχίστηκε και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όταν η Εκκλησία έλαβε ως εθνικός φορέας των υποδούλων διάφορα προνόμια, μεταξύ αυτών και την ευθύνη, μαζί με την κοινοτική αυτοδιοίκηση, για την υπό όρους οργάνωση και λειτουργία της παιδείας των υπόδουλων. Ανεξάρτητα από το πλαίσιο, το περιεχόμενο και τον προσανατολισμό της παρεχόμενης παιδείας από την Εκκλησία, είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλη τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο δεν υπήρξε ποτέ ειδικό μάθημα θρησκευτικής κατάρτισης στα σχολικά προγράμματα της προπαιδείας (Δημοτικό) αλλά και της εγκυκλίου παιδείας (Γυμνάσιο-Λύκειο). Τα μαθήματα που διδάσκονταν ήταν η γραμματική, η αριθμητική, η ρητορική, η φιλοσοφία, η μουσική, η γεωμετρία. Για αναγνωστικό είχαν τον Όμηρο και τη Βίβλο. Η γνωριμία με την ορθόδοξη θεολογία της Εκκλησίας πραγματοποιούνταν μέσα από το γενικότερο κλίμα και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα του πολιτισμού, δίχως την ύπαρξη ειδικού θεολογικού μαθήματος.

Με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, η Εκκλησία πλέον παραχωρεί στην πολιτεία τα όποια καθεστωτικά της προνόμια, μεταξύ αυτών και την ευθύνη για την οργάνωση και λειτουργία των σχολείων. Τότε ακριβώς εισάγεται στο δημόσιο σχολείο το θρησκευτικό μάθημα. Αρχικά με την ίδρυση σχολείων από τον

Καποδίστρια και, λίγο μετά, με την οργάνωση της παιδείας από την βαυαρική αντιβασιλεία κατά τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα.

Το 1833 ανακηρύσσεται πραξικοπηματικά το αυτοκέφαλο της ελλαδικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και το όλο κλίμα της εποχής ευνοεί την ευχερέστερη υποταγή της στην κρατική εξουσία. Με την επικράτηση των θέσεων του Θεόκλητου Φαρμακίδη, η Εκκλησία περιθωριοποιείται ως μια ελεγχόμενη από την πολιτεία υπηρεσία, η οποία και αναλαμβάνει τον εκσυγχρονισμό της παιδείας σύμφωνα με τις νέες ιδέες του Διαφωτισμού κατά τα γερμανικά πρότυπα. Η θέση του μαθήματος των Θρησκευτικών στα Αναλυτικά Προγράμματα είναι σαφώς υποβαθμισμένη. Το μάθημα των Θρησκευτικών (Religion) που εισάγεται απευθείας από τα γερμανικά προτεσταντικά πρότυπα διδάσκεται μια φορά την εβδομάδα και λίγο αργότερα ανά δίωρο. Μετά την αντιβασιλεία, το πρώτο Σύνταγμα του 1844 αναγνωρίζει την παραδοσιακή θεσμική θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ελληνική κοινωνία. Την περίοδο εκείνη σημειώνεται μια στροφή από την κυριαρχία των ιδεών του Διαφωτισμού. Η ελληνική κοινωνία επηρεάζεται πλέον από το ρεύμα του Ρομαντισμού. Είναι η περίοδος κατά την οποία τονίζεται η διαχρονική συνέχεια της ελληνικής ιστορίας και του πολιτισμού από την αρχαιότητα και το Βυζάντιο ως τον Νέο ελληνισμό και καλλιεργείται η νοσταλγία για την πατροπαράδοτη εθνική κληρονομιά. Κατ' αυτό τον τρόπο, συγκροτείται το όραμα και οι προσδοκίες της Μεγάλης Ιδέας. Για πρώτη φορά το 1852 πλάθεται και χρησιμοποιείται ο όρος «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός» από τον Σπ. Ζαμπέλιο. Η ελληνική Εκκλησία ανασυνδέεται με το Πατριαρχείο και το θρησκευτικό μάθημα ανακτά μια οργανική πλέον σχέση στα αναλυτικά προγράμματα της Εκπαίδευσης.

Το 1853 ο επί των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαίδευσεως υπουργός Σπ. Βλάχος καθιερώνει τον υποχρεωτικό εκκλησιασμό των μαθητών κάθε Σάββατο και Κυριακή με τη συνοδεία των δασκάλων. Με το Βασιλικό Διάταγμα του 1857 καθιερώνεται η υποχρεωτική πρωινή προσευχή των μαθητών του Γυμνασίου και ο «επί ποινή» υποχρεωτικός εκκλησιασμός κάθε Κυριακή, ενώ με παρόμοιο Διάταγμα του 1867 ενισχύεται επιπλέον η διδασκαλία του θρησκευτικού μαθήματος στην τότε Δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Έκτοτε, οι ώρες διδασκαλίας παραμένουν περίπου σταθερές ως τις μέρες μας.

Αν θα θέλαμε να αποτιμήσουμε σχηματικά τους προσανατολισμούς, τους σκοπούς και το περιεχόμενο του Θ.Μ. μέχρι το Μεσοπόλεμο, τότε η ταύτισή του με την ηθική και τον ηθικισμό είναι έκδηλη. Τα Θρησκευτικά στο σχολείο απέβλεπαν

στη «διάπλαση του ήθους των νέων». Η σημασία της θρησκείας άλλωστε, ταυτιζόταν με την έννοια της ηθικής. Στις αρχές του εικοστού αιώνα, με την ίδρυση του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» (1910) έγινε για πρώτη φορά συζήτηση για τον υποχρεωτικό ή μη χαρακτήρα του Θ.Μ. στην εκπαίδευση. Ίσως οι ζυμώσεις αυτές να προκάλεσαν και τις εκπαιδευτικές αλλαγές που πραγματοποιούνται με τις κυβερνήσεις του Ελ. Βενιζέλου, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Τα προγράμματα των Θρησκευτικών αλλάζουν μορφή και περιεχόμενο και προσλαμβάνουν πλέον γνωσιακό και πληροφοριακό περιεχόμενο. Τα Αναλυτικά Προγράμματα των ετών 1913, 1914, 1931 γίνονται πιο ακαδημαϊκά σε μια προσπάθεια να ξεπεραστεί ο πιετισμός και ο ηθικισμός της πρώτης περιόδου στη χριστιανική διδασκαλία, ενώ παράλληλα εισάγεται για πρώτη φορά και η διδασκαλία μεγάλων θρησκευμάτων του κόσμου.

Το 1961 το νέο αναλυτικό πρόγραμμα για τη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση εμπνέεται κυριολεκτικά από τις ηθικές και συναισθηματικές αντιλήψεις των θρησκευτικών οργανώσεων και εκφράζει σαφώς την ατομική και κοινωνική σωτηριολογία τους.

Με τη μεταρρύθμιση του Γ. Παπανδρέου στα μέσα της δεκαετίας του '60, τα νέα σχολικά εγχειρίδια που γράφονται φέρουν τη σφραγίδα μιας προσπάθειας να εκφραστεί η ορθόδοξη θεολογική παιδεία αποκεκαθαυμένη από τα ηθικιστικά στοιχεία του παρελθόντος ως μία βιβλικο-λειτουργική κατήχηση της Εκκλησίας. Αλλά αυτό δεν ήτα παρά ένα διάλειμμα.

Με τα διατάγματα του 1966, η φιλοσοφία και οι αρχές του χριστιανικού κινήματος (Αλ. Τσιριντάνης) και της «Ελληνοχριστιανικής Αγωγής» είναι προφανείς στο σκοπό του Θ.Μ., που αποσκοπεί στη διάπλαση χριστιανικών προσωπικοτήτων. Με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας ο σκοπός του Θ.Μ. χαρακτηρίζεται πλήρως από τον θρησκευτικό ηθικισμό των χριστιανικών οργανώσεων. Η περίοδος αυτή σήμανε και τη χειρότερη εκδοχή του Θ.Μ. Τα σχολικά εγχειρίδια αλλά και οι διδάσκοντες εμπνέονταν από το σκοταδισμό, την ηθικολογία και την αστυνόμευση της προσωπικής ζωής των μαθητών, από τη συντηρητική νοοτροπία του χουντικού κράτους, που είχε ως σύνθημα το «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών». Ο *ελληνοχριστιανικός πολιτισμός* προτάσσεται και χαρακτηρίζει τον Αναγκαστικό Νόμο 129/1967 «περί οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής εκπαιδεύσεως». Τα τραγικά βιώματα και οι πληγές εκείνης της περιόδου δεν έχουν κλείσει ακόμη για πολλούς στην ελληνική κοινωνία. Το Σύνταγμα του 1975 στο άρθρο 16 § ορίζει ότι «η παιδεία

έχει σκοπόν... την ανάπτυξιν της εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως» και στο άρθρο 3 ορίζεται ότι «επικρατούσα θρησκεία εν Ελλάδι είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας».

Είναι χαρακτηριστικό ότι η διατύπωση του Συντάγματος για ανάπτυξη «θρησκευτικής συνειδήσεως» δεν διευκρινίζεται επαρκώς. Ωστόσο, είναι επίσης ενδεικτικό ότι στον Νόμο 309/1976 για τη εκπαίδευση του Γυμνασίου η τόνωση του θρησκευτικού φρονήματος συμπλέκεται με το εθνικό.

Τα Προεδρικά Διατάγματα του 1978 κατά την μεταπολίτευση, δεν παρέχουν ουσιαστικές δυνατότητες σύγχρονου προβληματισμού και ορθής θεολογικής παιδείας. Ας σημειωθεί ότι ενώ η ορθόδοξη θεολογική σκέψη γνωρίζει μια σπάνια και πρωτόγνωρη ακμή, τα σχολικά εγχειρίδια του τότε Κέντρου Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμόρφωσης (ΚΕΜΕ) διαπνέονται από έντονη συντηρητική και κατηχητική διάθεση.

Το 1985, αφού προηγήθηκαν ποικίλες θεολογικές ζυμώσεις σε συνέδρια θεολογικών σχολών, θεολογικών ενώσεων, ανοικτών συζητήσεων στην κοινωνία, με τον Νόμο 1566 το Θ.Μ. αλλάζει επισήμως τίτλο και ονομάζεται πλέον *Ορθόδοξη Χριστιανική Αγωγή*. Ο ίδιος νόμος καθορίζει ως σκοπό της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης τη διαπαιδαγώγηση των μαθητών σύμφωνα με «τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης». Τα νέα Αναλυτικά Προγράμματα έδωσαν καινούργια βιβλία θρησκευτικών σ' ολόκληρο τον κορμό της εκπαίδευσης. Για μεν το Δημοτικό προτάσσεται η είσοδος του μαθητή στο χώρο της ορθόδοξης εκκλησιαστικής παράδοσης, στη ζωή και στα βιώματα του ορθόδοξου λαού. Η πορεία αυτή πραγματοποιείται σταδιακά, δίχως τον ιστορισμό, την νοησιарχία και τις στερεότυπες γνώσεις του παρελθόντος. Στο Γυμνάσιο ακολουθείται η οριζόντια έκθεση της ιστορίας της σωτηρίας. Διδάσκεται η Παλαιά Διαθήκη στην Α' τάξη, η Καινή Διαθήκη στη Β' τάξη και η Εκκλησιαστική Ιστορία στη Γ' τάξη. Στο Λύκειο διδάσκονται καίρια θεολογικά, λατρευτικά και πρακτικά θέματα της Εκκλησίας στην Α' τάξη, μια κριτική θεώρηση του Χριστιανισμού και τα κυριότερα θρησκευόμενα του κόσμου στη Β' τάξη. Τέλος, η σπουδή βασικών συγχρόνων θεμάτων της χριστιανικής ηθικής είναι το αντικείμενο του μαθήματος στη Γ' τάξη.

Αξίζει να επισημάνουμε ότι σπουδαίοι θεολογικοί άξονες καθώς και ψυχοπαιδαγωγικές αρχές και επιδιώξεις χαρακτηρίζουν τα νέα αυτά Αναλυτικά Προγράμματα. Η νέα σκοποθεσία του Θ.Μ. αποβλέπει :

1. να ενημερωθούν οι μαθητές για την υφή του θρησκευτικού φαινομένου,
2. να γνωρίσουν ιδιαίτερα τον χριστιανισμό, κατ' εξοχήν την Ορθοδοξία και να τοποθετηθούν υπεύθυνα,
3. να αξιοποιήσουν την προσφορά του μαθήματος για την καλλιέργεια του ήθους και της προσωπικότητάς τους, να ευαισθητοποιηθούν απέναντι στο σύγχρονο κοινωνικό προβληματισμό και να βοηθηθούν να πάρουν έμπρακτη θέση.

Το 2002 το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο σε ένα νέο σχεδιασμό για την υποχρεωτική εκπαίδευση κατάρτισε και δημοσίευσε το νέο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και τα συνακόλουθα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (ΑΠΣ) για την υποχρεωτική εννεαετή εκπαίδευση (ΦΕΚ τ.Β' αρ.303/13-03-03). Τα νέα αυτά ΑΠΣ που στηρίζονται κατά βάση στα αμέσως προηγούμενα διευρύνουν και εκσυγχρονίζουν τον ορίζοντα του Θ.Μ. στις νέες κοινωνικές και ιστορικές πραγματικότητες. Αξίζει να σημειώσουμε τους ειδικούς σκοπούς που αναφέρονται: στις προτάσεις του Χριστιανισμού στο σύγχρονο κόσμο για τη συνοχή του αλλά και για την ποιότητα της ζωής, την ευαισθητοποίηση και έμπρακτη θέση των μαθητών απέναντι στο σύγχρονο κοινωνικό προβληματισμό στον υπερφυλετικό, υπερεθνικό και οικουμενικό χαρακτήρα του χριστιανικού μηνύματος, στην αντίληψη για την πολυπολιτισμική, πολυφυλετική και πολυθρησκευτική δομή των συγχρόνων κοινωνιών και τέλος στη συνειδητοποίηση της ανάγκης για διαχριστιανική και διαθρησκευτική επικοινωνία. Το έργο της συγγραφής των νέων βιβλίων με βάση τα νέα αυτά ΑΠΣ είναι ήδη σε εξέλιξη και εποπτεύεται από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

Ωστόσο, ήδη από το τέλος της δεκαετίας του '70 και μετά έχει ανοίξει ένας ευρύς διάλογος, ενίοτε και διαμάχη για το χαρακτήρα και τη φυσιογνωμία του Θ.Μ., για την υποχρεωτική ή προαιρετική του ύπαρξη στο δημόσιο σχολείο, για την πλήρη κατάργηση ή την αναθεμελίωσή του σε νέες βάσεις και προοπτικές. Οι άστοχες ιδεολογικές κατευθύνσεις του μαθήματος, τα περί ελληνοχριστιανικού πολιτισμού της επταετίας, ο ηθικισμός, ο πουριτανισμός, ο κατηχητισμός και η μονοφωνία κατά το παρελθόν διαμόρφωσαν αντίπαλα ιδεολογικά μέτωπα εναντίον του Θ.Μ., αμφισβητώντας τη συμβατότητά του με τη φύση της δημόσιας εκπαίδευσης. Υποστηρίχθηκε μάλιστα η άποψη ότι η διδασκαλία των θρησκευτικών δογμάτων,

όπως αυτή γίνεται μέσα στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, δεν μπορεί να έχει μορφωτική αξία. Πέρα από τις αστοχίες του παρελθόντος, φαινόμενο που διαπερνούσε άλλωστε συνολικά τις τάσεις και τις προτεραιότητες της νεοελληνικής κοινωνίας και εκπαίδευσης, το Θ.Μ. άλλαξε πολύ από το '80 και μετά. Η αφηρημένη ηθικολογία έδωσε τη θέση της στη θεολογική προσέγγιση και στο διάλογο με τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου. Όπως συμβαίνει και σε κάθε άλλο μάθημα στην εκπαίδευση, τα Θρησκευτικά έχουν και καλά και προβληματικά σχολικά βιβλία. Το ζήτημα όμως που τίθεται σχετικά με τη φυσιογνωμία και το χαρακτήρα του μαθήματος των Θρησκευτικών δεν αφορά τόσο τα καλά ή κακά Αναλυτικά Προγράμματα, τα πετυχημένα ή απορριπτέα σχολικά εγχειρίδια. Πρόκειται για κάτι βαθύτερο που σχετίζεται με την ίδια τη φύση και το λόγο υπάρξεως του μαθήματος. Και τούτο είναι ο δεδομένος *ομολογιακός* χαρακτήρας του μαθήματος. Το Θ.Μ., σύμφωνα με τον ισχύοντα νόμο για την εκπαίδευση (1566/85) διδάσκει υποχρεωτικά, έστω και διευρυμένα και με ανοικτούς ορίζοντες, την ορθόδοξη χριστιανική πίστη της Εκκλησίας, επομένως για πολλούς έχει κατηχητικό χαρακτήρα, είναι μονοφωνικό ως εκ της φύσεώς του και, συνεπώς, δεν ανταποκρίνεται στην ανάγκη μιας ελεύθερης πλουραλιστικής δημοκρατικής κοινωνίας.

Οι υποστηρικτές του ομολογιακού χαρακτήρα του Θ.Μ. προσφεύγουν συνήθως στη συνταγματική κατοχύρωσή του, επικαλούμενοι το άρθρο 3 περί «επικρατούσης θρησκείας» και το άρθρο 16 § 2 περί «αναπτύξεως της εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως» για το σκοπό της παιδείας. Η μεγάλη θρησκευτική ομοιογένεια στην Ελλάδα (97 ή 96%) του ορθόδοξου πληθυσμού αλλά και ο ισχυρισμός ότι η Ορθοδοξία αποτελεί συστατικό παράγοντα του ελληνικού έθνους φαίνεται πως είναι τα κύρια επιχειρήματά τους.

Από την άλλη πλευρά, οι επικριτές του ομολογιακού μαθήματος ερμηνεύουν διασταλτικά τις παραπάνω συνταγματικές επιταγές και μάλιστα σε συνδυασμό με άρθρο 13 § 1-2 που κατοχυρώνει το απαραβίαστο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και την ανεξιθρησκία στην Ελλάδα. Το ελληνικό σχολείο αποτελεί ακραία περίπτωση θρησκευτικού κατηχητισμού. Σ' ένα πλουραλιστικό και δημοκρατικό σχολείο που σέβεται την θρησκευτική ετερότητα και μάλιστα στο πλαίσιο της σύγχρονης συνείδησης της ευρωπαϊκής πολιτιστικής πραγματικότητας, η λύση δεν είναι παρά η κατάργηση του ομολογιακού μαθήματος και η μετάβαση σε ένα ουδετερόθρησκο σχολείο. Πέραν της πλήρους κατάργησης του θρησκευτικού μαθήματος που υποστηρίζεται από ελάχιστους κύκλους, ως εναλλακτική πρόταση

προβάλλεται συνήθως η αντικατάσταση του ομολογιακού από το θρησκευολογικό μάθημα.

Η διεκυστίνδα αυτή γύρω από την αντιφατική ερμηνεία του Συντάγματος δεν είναι η μοναδική παράμετρος του προβλήματος. Οι σχέσεις Εκκλησίας και πολιτείας είναι ίσως τελικά ένας άλλος κρίσιμος παράγοντας για τη φυσιογνωμία και τη θέση του Θ.Μ. στην ελληνική εκπαίδευση. Στους κόλπους της εκκλησιαστικής Ιεραρχίας είναι αρκετά διαδεδομένη η αντίληψη ότι το Θ.Μ. είναι η πιο προωθημένη έπαλξη του κατηχητικού έργου της Εκκλησίας στην ελλαδική κοινωνία. Η θέση αυτή εξηγεί και τις κατά καιρούς δηλώσεις ή και πιέσεις της επίσημης Εκκλησίας κατά της αλλαγής του ομολογιακού χαρακτήρα του μαθήματος και της μετατροπής του σε θρησκευολογικό. Τίθεται, συνεπώς, το ερώτημα: αν και εποπτεύεται πλήρως από την πολιτεία, ποια θα είναι άραγε η τύχη του Θ.Μ. σε έναν ενδεχόμενο χωρισμό Εκκλησίας και Κράτους;

Το παράγωγο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης μπορεί να αποδεχθεί την ισχύουσα ελληνική νομοθεσία για την ειδική σχέση μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα; Η προβολή νομοθετικών αξιώσεων από την πλευρά της Εκκλησίας, που συνήθισε να θεωρεί τον εαυτό της εκφραστή της ελληνικότητας του έθνους, συμβιβάζεται με τη νέα ευρωπαϊκή πραγματικότητα που ισχύει στην Ελλάδα; Μια αναδρομή στις τεταμένες σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, από την μεταπολίτευση ως τις μέρες μας, δείχνει ότι η προοπτική του χωρισμού, αργή αλλά σταθερή, είναι πλέον η ιστορική μοίρα του Νέου Ελληνισμού. Μια τέτοια εξέλιξη θα σημάνει προφανώς και το τέλος των ιστορικών προνομίων της ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα. και σαφώς το κλείσιμο του ιστορικού κύκλου των Θρησκευτικών ως ομολογιακού μαθήματος.

Εδώ και λίγα χρόνια έχει ξεκινήσει μια γόνιμη, καθώς πιστεύουμε, και νηφάλια συζήτηση γύρω από τη φυσιογνωμία και το περιεχόμενο του Θ.Μ. Ποικίλες και ρηξικέλευθες προτάσεις έχουν κατατεθεί και διαλέγονται μάλιστα μεταξύ τους στην προοπτική της αλλαγής του στενού ομολογιακού παραδείγματος στο Θ.Μ.

Ο Νίκος Ματσούκας ήδη από το 1981 περιέγραψε έναν τύπο θεολογικού μαθήματος στην εκπαίδευση που θα έχει σαφέστατο γνωστικό και όχι βιωματικό ή κατηχητικό χαρακτήρα και ως περιεχόμενο τα μνημεία του πολιτισμού της ελληνορθόδοξης παράδοσης και της συνολικής Ορθοδοξίας. Στην πρότασή του, το Θ.Μ. συνδέεται άμεσα με την παιδεία και τον πολιτισμό. Η ελληνορθόδοξη παράδοση, την οποία ενέπνευσε η θεολογία, η λατρεία και η ζωή της Εκκλησίας κατά

την περίοδο του Βυζαντίου και της Τουρκοκρατίας, είναι μια πολιτιστική κληρονομιά και αναπόσπαστο τμήμα του ελληνικού πολιτισμού. Το μάθημα είναι ανάγκη να γίνεται κατά βάση μέσα από κείμενα βιβλικά, πατερικά, λειτουργικά και ασκητικά σε δόκιμες μεταφράσεις με το πρωτότυπο κείμενο και με ουσιαστικά και κριτικά σχόλια. Θα περιλαμβάνει επίσης κείμενα από την περίοδο της Τουρκοκρατίας (Κοσμάς Αιτωλός, Μακρυγιάννης κ.ά.) και θα έχει σαφή κοινωνικό χαρακτήρα και περιεχόμενο. Θα υπάρχουν σε μία τάξη θρησκευολογικά στοιχεία, σε μίαν άλλη στοιχεία της βυζαντινής τέχνης σε όλες τις εκφράσεις και εφαρμογές της. Τα βιβλία δεν θα πρέπει να έχουν «δογματικό» χαρακτήρα και η ονομασία του μαθήματος «θρησκευτικά», που παραπέμπει στην ηθικολογία του δυτικού τρόπου της θρησκευτικής ζωής θα πρέπει να αλλάξει και να έχει μια τέτοια ονομασία που να δηλώνει το περιεχόμενο της πολιτιστικής κληρονομιάς του Βυζαντίου.

Η εντυπωσιακή αυτή πρόταση αντιμετωπίστηκε με αρκετό σκεπτικισμό από τους θεολογικούς κύκλους και παρ' όλες τις επιμέρους διαφοροποιήσεις αποτέλεσε τη βάση για περαιτέρω προβληματισμό και πολλές παραλλαγές της.

Αλλά και ο Χρήστος Γιανναράς, συστηματοποιώντας τις απόψεις του για την «εκκλησιαστική ορθοδοξία ως κεντρικού άξονα πολιτιστικής και κοινωνικής συνοχής των Ελλήνων», θεωρεί ότι το Θ.Μ. δεν αντιβαίνει στο σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας των πολιτών από το κράτος. Όπως ακριβώς πρέπει να διδάσκεται στο σχολείο ο πολιτισμός και η μεταφυσική μήτρα που γέννησε τον Παρθενώνα και την αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία, παρόμοια, δεν μπορεί το εκπαιδευτικό σύστημα να αγνοεί ποια θεολογία γέννησε την Αγία Σοφία, την εικόνα, την ποίηση και τη λατρευτική δραματουργία της Ορθοδοξίας που προκαλεί παγκόσμιο ενδιαφέρον και στις μέρες μας. Η Πολιτεία δεν απαιτεί σαφώς από τον μαθητή να αποδεχθεί βιωματικά τον μεταφυσικό άξονα των αρχαίων Ελλήνων ή την ορθόδοξη θεολογία. «Θα του απαιτήσει όμως τις επαρκείς γνώσεις για την κατανόηση των επιτευγμάτων και προτάσεων του πολιτισμού των Ελλήνων».

Ο Ιωάννης Πέτρου θεωρεί και αυτός ότι το Θ.Μ. θα πρέπει να έχει γνωσιολογικό περιεχόμενο με βάση το κριτήριο του πολιτισμού. Η γνώση της Βίβλου ως κοινό αγαθό του ανθρώπινου πολιτισμού, η γνώση των δύο άλλων μεγάλων χριστιανικών παραδόσεων της Ευρώπης κρίνεται επίσης απαραίτητη. Η γνώση των μεγάλων θρησκειών του κόσμου αλλά και η συζήτηση των συγχρόνων προβλημάτων και η αντιμετώπισή τους μέσω της ηθικής θα πρέπει οργανικά να εντάσσονται στο

Θ.Μ. Το τελευταίο, εφόσον θα έχει καθαρά γνωσιολογικό, νηφάλιο και αδογμάτιστο χαρακτήρα, θα είναι ουδέτερο ως προς την ελευθερία της συνείδησης.

Η Εύη Βουλγαράκη έκανε λόγο για την *ιεραποστολική προοπτική* του μαθήματος που σχετίζεται με την ανενεργή χριστιανική ταυτότητα της πλειοψηφίας των μαθητών. Το Θ.Μ. δίχως να κατηχεί, υποβοηθεί τη γνωριμία με τη διδασκαλία της Εκκλησίας. Ο στόχος είναι μια «πολιτιστική ορθοδοξία» που, δίχως να συνιστά ένα κλειστό και ολοκληρωμένο σύστημα σκέψης, μπορεί να λειτουργεί ως υπόβαθρο και όχι ως ιδεολογία που επιλέγει βολικά ορισμένες ενδοκοσμικές πτυχές της συρρικνώνοντας την παρέμβαση του Θεού στην ιστορία σε πολιτιστικό εποικοδόμημα του Ελληνισμού.

Μια τέτοια ταυτότητα του Θ.Μ. προσιδιάζει άλλωστε περισσότερο στις ηλικίες των μαθητών και στις αδιαμόρφωτες εφηβικές τους αναζητήσεις. Ο μαθητής με την διδασκαλία του Θ.Μ. συνειδητοποιεί ότι η ορθόδοξη θεολογία δεν συγκρούεται με τον πολιτισμό του, αντίθετα γνωρίζει και αφομοιώνει την ιστορία και την παράδοσή του, εντάσσεται μέσα της οργανικά.

Ο Παντελής Καλαϊτζίδης συστηματοποιώντας τα περί πολιτισμού στοιχεία της Ορθοδοξίας προέβαλε την πρόταση του πολιτιστικού μαθήματος ως αλλαγής παραδείγματος στο Θ.Μ. Ενοποιητική αρχή του μαθήματος δεν θα είναι πλέον ο ομολογιακός του χαρακτήρας αλλά το κριτήριο του πολιτισμού. Τα θρησκευτικά ως *πολιτιστικό μάθημα* δεν αναφέρονται στις διάφορες λαογραφικές και εθιμικές παραδόσεις αλλά στις θεμελιώδεις απαντήσεις, επιλογές και προτεραιότητες που καθορίζουν τη συνολική πρόταση ζωής που αντιπροσωπεύει ένας πολιτισμός. Δίχως να απονευρώνεται ο θεολογικός χαρακτήρας του μαθήματος, αλλάζει άρδην η μέθοδός του. Αν το ομολογιακό μάθημα χρησιμοποιούσε την αξιολογική και κατηχητική μεθοδολογία, το πολιτιστικό χρησιμοποιεί την περιγραφική, ιστορική και ερμηνευτική, σεβόμενο πλήρως την ελευθερία αλλά και τη θρησκευτική ετερότητα. Η διδασκαλία των Θρησκευτικών ως πολιτιστικού μαθήματος δεν αποβλέπει στην κατήχηση ή στον προσηλυτισμό αλλά στην παροχή εκείνων των θρησκευτικών μορφωτικών αγαθών και στοιχείων που σημάδεψαν την πορεία του νεοελληνικού και του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Αποβλέπει, δηλαδή, στο να βοηθήσει τον μαθητή, ανεξαρτήτως θρησκευματος ή εθνικής καταγωγής και προέλευσης, να γνωρίσει και να κατανοήσει τον κόσμο που τον περιβάλλει, στη διαμόρφωση του οποίου σπουδαίο ρόλο έπαιξε η Ορθοδοξία και ο Χριστιανισμός γενικότερα. Συνεπώς, σε μια κοινωνία που γίνεται ολοένα και περισσότερο πολυφυλετική και πολυπολιτισμική,

νομιμοποιητική και ενοποιητική αρχή του μαθήματος δεν θα είναι πλέον η θρησκευτική ομολογία των μαθητών αλλά η συμβολή της θρησκείας και της θεολογίας στον ελληνικό και ευρωπαϊκό πολιτισμό.

Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης, αμφισβητώντας καίρια τον ομολογιακό χαρακτήρα, προτείνει το *βιβλικό μάθημα* ως περιεχόμενο των Θρησκευτικών στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής αρχής του ουδετερόθρησκου σχολείου. Μια νέα θεμελίωση του Θ.Μ., που θα εξασφαλίζει καθολική παιδευτική αξία και θα νομιμοποιεί επομένως την παρουσία του στο πρόγραμμα όχι απλώς του ελληνικού σχολείου αλλά και σύνολης της ευρωπαϊκής εκπαίδευσης, προσδίδεται ακριβώς από τον βιβλικό χαρακτήρα του. Η *ιδρυτική* σημασία της Βίβλου για τον ευρωπαϊκό πολιτισμό είναι αδιαμφισβήτητη. Άλλωστε ο Θεός της Βίβλου είναι ο Θεός των ορθόδοξων. Το περιεχόμενο ενός τέτοιου μαθήματος θα συμπεριλαμβάνει μαζί με η Βίβλο, την πατερική ερμηνευτική θεολογία, την ιστορία του Χριστιανισμού και όχι μόνο της Ορθοδοξίας. Η αναφορά στην ιστορία της Ορθοδοξίας θα γίνεται για λόγους ιστορικούς και πολιτιστικούς και όχι βέβαια επειδή είναι αληθέστερη από τις άλλες χριστιανικές ομολογίες. Ακόμη θα εμπεριέχει την ιστορία του εβραϊσμού και στοιχεία από τον πολιτισμό και τις τέχνες της Ανατολικής και Δυτικής Χριστιανοσύνης. Σε μια τάξη θα υπάρχουν και θρησκευτολογικά στοιχεία. Αρχή και τέλος όμως θα είναι η Βίβλος. Η διδασκαλία θα γίνεται δίχως κηρυγματική διάθεση και οι μαθητές δεν θα καλούνται να προσχωρήσουν σε μια πίστη ή κοσμοθεωρία, αλλά να *γνωρίσουν και να σκεφθούν*. Ο Στ. Ζουμπουλάκης επισημαίνει ότι το βιβλικό μάθημα δεν συνιστά πρόταση τακτικής, προκειμένου να διασωθεί ένα μάθημα που αμφισβητείται ή κινδυνεύει. Ως προς την πρόταση του Ν. Ματσούκα, παρατηρεί πως, παρότι μετατοπίζεται το κέντρο βάρους στη διδασκαλία του βυζαντινού πολιτισμού, εξακολουθεί να θεωρείται ως σκοπός του μαθήματος η «καλλιέργεια του ορθόδοξου φρονήματος». Ως προς το πολιτιστικό μάθημα επισημαίνει ότι ακόμη και με τις καλύτερες εκδοχές του, που δεν αντικαθιστούν απλώς τον ελληνοχριστιανισμό με την ελληνορθοδοξία, κεντρικό νευρικό σύστημα της πρότασής του δεν είναι ο ορθόδοξος πολιτισμός αλλά η βιβλική σκέψη.

Ασφαλώς και υπάρχουν ακόμη πολλές προτάσεις από θεολογικούς και μη κύκλους που συνηγορούν στην αναγκαιότητα της θρησκευτικής αγωγής στη δημόσια εκπαίδευση. Άλλοι υποστηρίζουν την συνέχεια της αυτονομίας του έναντι της Εκκλησίας, με μόνο φορέα την Πολιτεία και τους εντεταλμένους συμβούλους και άλλοι την πλήρη ή σχετική υπαγωγή της στον εκκλησιαστικό χώρο.

Η πρόταση για μετατροπή του περιεχομένου του Θ.Μ. από ομολογιακό σε θρησκευολογικό υποστηρίζεται από πολλούς διανοούμενους, από τους λεγόμενους εκσυγχρονιστές αλλά και από νομικούς κύκλους.

Η κριτική πρόταση του καθηγητή Γιώργου Σωτηρέλη παρουσιάζει ένα τρίπτυχο εκδοχών για τον τύπο του Θ.Μ. Το μάθημα μπορεί να συνεχίσει να είναι υποχρεωτικό, εφόσον μετατραπεί σε *θρησκευολογικό*, το οποίο θα προσφέρει μια σφαιρική και ουδέτερη ενημέρωση για το θρησκευτικό φαινόμενο με εξειδίκευση στο Χριστιανισμό και την Ορθοδοξία. Αν παραμείνει ομολογιακό, τότε θα πρέπει να είναι *προαιρετικό* με τη δυνατότητα του μονόπλευρου προσανατολισμού μιας και μόνο θρησκευτικής πίστης. Μια τρίτη παραλλαγή μπορεί να είναι το *προαιρετικό και εναλλακτικό* πρότυπο ως μαθήματα επιλογής στα οποία θα κυριαρχεί ο πολυφωνικός, ουδέτερος, αντικειμενικός και κριτικός χαρακτήρας με βασικές γνώσεις θρησκευολογίας και ηθικής, με μια μικρή ποσοτική διαβάθμιση υπέρ της επικρατούσας θρησκείας στην περίπτωση του προαιρετικού.

Απέναντι σε όλες αυτές τις προτάσεις και συζητήσεις οι υποστηρικτές του *ομολογιακού* μαθήματος διαβλέπουν ιδεολογικές προσπάθειες που αποσκοπούν στην περιθωριοποίηση και υποβάθμιση των Θρησκευτικών. Υπεραμύνονται απολογητικά υπέρ του μαθήματος των Θρησκευτικών όχι απλώς ως μετάδοσης γνώσεων αλλά ως προσφορά της ορθόδοξης πρότασης ζωής. Ο Δ. Βογιατζής θεωρεί ότι «το μάθημα αυτό είναι μια άμεση, έμμεση ή διακριτική κλήση στον Χριστό και μια περιήγηση στον χώρο της ορθόδοξης και χριστιανικής παράδοσης. Η στάση του καθηγητή απέναντι στους μαθητές του πρέπει να είναι διαλεκτική και όχι ουδέτερη. Ο δάσκαλος οφείλει να παρουσιάζει με παρρησία τις θέσεις του και τις απόψεις του σε κάθε ζήτημα. Η πάλη των ιδεών δεν γίνεται με υπονοούμενα αλλά με καθαρές θέσεις. Με το ήθος του διαλόγου, το μάθημα των θρησκευτικών προσφέρει στον μαθητή γνωστικά και βιωματικά την ιστορία του, τη θεολογία του, τον τρόπο ζωής του γένους του, τις ύψιστες αξίες της ανθρώπινης ζωής.

Εναπόκειται στον μαθητή αν θα αποδεχθεί το κάλεσμα. Τούτο άλλωστε επιτάσσει και η συνταγματική διάταξη που προβλέπει την ελεύθερη ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης. Το «πολιτιστικό» μάθημα στην ουσία είναι συγκαλυμμένα θρησκευτικό. Ως υποχρεωτικό, θα είναι αντίθετο με τις προβλέψεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ως προς το δικαίωμα των γονέων να ρυθμίζουν τη θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών τους. Το «βιβλικό» μάθημα συμβιβάζεται περισσότερο με τις ευρωπαϊκές συμβάσεις, ωστόσο η

εφαρμογή του θα συνιστά μια δραματική συρρίκνωση του παιδευτικού περιεχομένου της ελληνικής εκπαίδευσης. Οι προτάσεις, τόσο του πολιτιστικού όσο και του βιβλικού μαθήματος, θεωρούν λανθασμένα ότι το δικαίωμα της ανεξιθρησκίας που προσανατολίζει το Θ.Μ. σε προαιρετικό ή επιλογής δεν συμβιβάζεται με την ευρωπαϊκή πραγματικότητα. Προτιμάται σαφώς, λοιπόν, ο ομολογιακός χαρακτήρας του μαθήματος σε προαιρετική ή εναλλακτική βάση. Ο Δ. Βογιατζής θεωρεί ακόμη ότι σήμερα το μάθημα των Θρησκευτικών είναι η πύλη του ανθρωπισμού στο ελληνικό σχολείο. Αν η κοινωνία απορρίψει στην πλειοψηφία της το *αποστολικό* έργο του θεολόγου, τότε το Θ.Μ. οφείλει να καταργηθεί από το σχολείο. Οι πολιτιστικοί σκοποί και η ενημέρωση περί της Βίβλου μπορούν να πραγματοποιηθούν και στο πλαίσιο άλλων μαθημάτων. Το Θ.Μ. δεν υποκαθιστά ασφαλώς το έργο της Εκκλησίας. Η πρόταση ζωής της Εκκλησίας όπως και η ιστορική της διαδρομή πρέπει να διδάσκεται στο ελληνικό σχολείο. Βέβαια, το σχολείο πρέπει να είναι ανοιχτό σε κάθε ξένη πνευματική και πολιτιστική επίδραση και στη μελέτη όλων των πολιτισμών και όλων των θρησκειών, πέρα από δογματισμούς και φοβικές διαθέσεις έναντι του άλλου που δεν ταιριάζουν σε ορθόδοξους χριστιανούς.

Ας αφήσουμε, προς το παρόν, τη συζήτηση για το χαρακτήρα του μαθήματος, για να προσεγγίσουμε τις νέες πραγματικότητες της παγκοσμιοποίησης και της πολυπολιτισμικότητας σε σχέση με την θρησκευτική αγωγή. Ίσως έτσι διευκολυνθούμε καλύτερα στη διατύπωση μιας συνθετικής και ολιστικής πρότασης για τη φυσιολογία και το χαρακτήρα του Θ.Μ.

Από τη δεκαετία του '70, όταν ξεκίνησε ήδη η συζήτηση για την μεταμοντέρνα εποχή, εκφράστηκαν έντονα οι ιδέες για επιστροφή στις παραδόσεις, στην αρμονική σχέση ανθρώπου και περιβάλλοντος, το δικαίωμα στην έκφραση της διαφορετικότητας κ.λπ. Τέτοιες ιδέες προετοίμασαν το έδαφος για την δημιουργία ενός πολιτισμικού πλουραλισμού. Η εμπειρία των Η.Π.Α, η δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι νέες γεωπολιτικές ανακατατάξεις στην Ανατολική Ευρώπη και παντού στον κόσμο, διαμόρφωσαν από τη δεκαετία του '90 τις νέες συνθήκες της παγκοσμιοποίησης και της πολυπολιτισμικότητας.

Το πρόβλημα των πολιτιστικών ταυτοτήτων μέσα στο περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης αναδεικνύεται πρωταρχικό. Είναι η εποχή της υποχώρησης της ενοποιητικής δύναμης του εθνικού κράτους και της ανάδυσης άλλων ενοποιητικών δεσμών, όπως η γλώσσα, ο πολιτισμός, η θρησκεία κ.ά.

Οι πολιτισμοί, οι γλώσσες, οι θρησκείες συναντώνται μέσα στο ανοικτό περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης και πολλοί διαβλέπουν την νέα απειλή της ισοπέδωσης των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων και την επιβολή μιας ενιαίας μορφής πολιτισμού σε παγκόσμια κλίμακα. Μέσα από αυτό το φοβικό πρίσμα εκφράζονται και οι απαιτήσεις διαφόρων συλλογικών ταυτοτήτων να αναγνωρισθούν δημόσια και επίσημα ως συλλογικά μορφώματα και στοιχεία της δημόσιας σφαίρας, να συμμετέχουν στα κοινά πράγματα, στο δημόσιο διάλογο και να λαμβάνονται υπόψη στη λήψη των κρατικών αποφάσεων. Βέβαια, θα πρέπει να τονισθεί ότι η παγκοσμιοποίηση απειλεί κυρίως τις πολιτιστικές ταυτότητες που έχουν εξασθενήσει από μόνες τους ως ζωντανά υπαρξιακά βιώματα του λαού. Όσες μάλιστα, έχουν μετατραπεί σε φολκλορικά στοιχεία, δεν προξενούν κανένα πρόβλημα στην παγκοσμιοποίηση, που μπορεί κάλλιστα να τις προβάλλει και να τις εκμεταλλεύεται εμπορικά (π.χ. ethnic μουσική κλπ.).

Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο, το φάντασμα του θρησκευτικού φονταμενταλισμού αλλά και του θρησκευτικού αποχρωματισμού φαίνεται ότι θα διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες του μέλλοντος. Ας θυμηθούμε τη σύγκρουση των πολιτισμών κατά Χάντινγκτον, που διακρίνονται ουσιαστικά με βάση τη θρησκεία αλλά και την τάση πολλών που υποτιμούν ακριβώς το ρόλο της θρησκείας στη διαμόρφωση του πολιτισμού.

Μέσα στο νέο αυτό περιβάλλον του θρησκευτικού πλουραλισμού, η χριστιανική θεολογία καλείται να διαλεχθεί δημιουργικά με την πολιτιστική και θρησκευτική ποικιλομορφία του σύγχρονου κόσμου. Οφείλει να επανεύρει την αληθινή οικουμενικότητά και ανεκτικότητά της, για να προσπεράσει τη μισαλλοδοξία και τον φανατισμό.

Η ορθόδοξη θεολογία ιδιαίτερα, που έχει μιαν άλλη παράδοση στην ιστορική της διαδρομή και δεν βαρύνεται με μια «ιμπεριαλιστική σχεδόν καταγραφή της ιστορίας της ιεραποστολής», όπως συνέβη στη χριστιανική Δύση, μπορεί να συνεργαστεί δημιουργικά και να προσανατολίσει προς μία παγκοσμιότητα που θα σέβεται τη *διαφορά* και την *ετερότητα*. Συνάμα, μπορεί να κατανοήσει και αυτή ότι «η αλήθεια δεν αποδεικνύει τον εαυτό της θριαμβολογώντας βερμπαλιστικά πάνω στις άλλες αλήθειες...». Οι ιδέες περί *αποκλειστικότητας* και *περιούσιου λαού του Θεού*, που εμφιλοχώρησαν στις κατά τόπους αυτοκέφαλες εκκλησίες και συνταυτίζουν την υπόστασή τους με μια εθνική ή κρατική οντότητα, δεν μπορούν να εκφράσουν την αλήθεια και καθολικότητα της Εκκλησίας. Η σύγχρονη Ορθοδοξία δεν πρέπει να

προσκολλάται άγωνα και να αναπολεί νοσταλγικά εξωραΐζοντας το ένδοξο βυζαντινό της παρελθόν, να κλείνεται σε ένα είδος ναρκισσισμού και δυναμοκεντρικής και ιδιοκτησιακής αντίληψης για την κατοχή της αλήθειας. Θα πρέπει επιτέλους να βρει τη χρυσή τομή ανάμεσα στην εκκοσμίκευση και στην προσπάθειά της να συμμετάσχει ενεργά στο ιστορικό γίνεσθαι.

Η ορθόδοξη θεολογία οφείλει να πραγματοποιήσει ένα δημιουργικό άνοιγμα προς τον πολυπολιτισμικό κόσμο μας, προσλαμβάνοντας τα προβλήματα και τους προβληματισμούς του. Χρειάζεται μια νέα προσέγγιση των σημερινών κοινωνικών και πολιτιστικών πραγματικοτήτων του κόσμου μας, μέσα από μια *θεολογία της πολυπολιτισμικότητας*, που δεν θα έχει ωστόσο τίποτε κοινό με το πνεύμα του συγκρητισμού. Στοιχεία μιας τέτοιας θεολογίας της πολυπολιτισμικότητας ως αλληλοσεβασμός, αποδοχή και ειρηνική συνύπαρξη με την θρησκευτική ή όποια άλλη ετερότητα, είναι διάσπαρτα μέσα στη Βίβλο και τα πατερικά κείμενα. Απαιτείται σαφώς μία άλλη νοοτροπία και ένας άλλος προσανατολισμός για την αναγνώρισή τους. Το δόγμα της δημιουργίας, η διήγηση της Βαβέλ, όλη η ιστορία του λαού του Θεού στη Παλαιά Διαθήκη, το γεγονός της Πεντηκοστής, η εμπειρία και δυναμική της αρχαίας Εκκλησίας, το δόγμα της Αγίας Τριάδος, η χριστολογία των δύο φύσεων, η εκκλησιολογία του Σώματος του Χριστού, η ποικιλία των χαρισμάτων, η ορθόδοξη ανθρωπολογία, η κατηγορία του ξένου ή της ξενικότητας ως υπαρξιακής κατάστασης (ο Θεός ως παντοτινός ξένος για την ανθρώπινη ύπαρξη), η διαθεσιμότητα του διαλόγου, το χρέος της αναζήτησης της ενότητας και πολλές άλλες παράμετροι της θεολογίας της Εκκλησίας μπορούν να συνεισφέρουν στη δημιουργική και έμπρακτη απάντησή της στις νέες συνθήκες της παγκοσμιοποίησης και της πολυπολιτισμικότητας.

Τέτοιες, κατά βάση χριστιανικές αρχές, όπως είναι η ανοικτότητα, η νηφαλιότητα, η οικουμενικότητα, η αποδοχή και ο σεβασμός του άλλου και του πολιτισμού του, η ειρηνική συνύπαρξη, ο διάλογος, η ελευθερία κ.ά, θα πρέπει να οδηγήσουν το Θ.Μ. σε μια εκ των ένδον αναπροσαρμογή του απέναντι στην πολιτισμική και θρησκευτική ετερότητα.

Όταν η διαθεματικότητα, ως συνάντηση, διάλογος και όσμωση όλων των γνωστικών αντικειμένων, εισάγεται στο εκπαιδευτικό μας σύστημα, όταν η διαπολιτισμική εκπαίδευση πραγματοποιεί ήδη τα πρώτα βήματά της, το Θ.Μ. θα αυτοπεριοριστεί στη δική του αλήθεια, θριαμβολογώντας απλώς για το παρελθόν, την παράδοση...;

Είναι όντως ανάγκη, λοιπόν, το Θ.Μ. να αλλάξει φυσιολογία και χαρακτήρα. Είναι ανάγκη η θεολογία της πολυπολιτισμικότητας, όχι απλώς να το αγγίξει αλλά να το διαπεράσει, ώστε αυτό το ίδιο να γίνει πρωτόπορο στη διαπολιτισμική αγωγή, κομίζοντας μιαν άλλη μαρτυρία για την αλήθεια και ποιότητα της ζωής του ανθρώπου και του κόσμου. Είναι ανάγκη να αναπλαισιωθεί ο *θεολογικός* και *παιδαγωγικός* του χαρακτήρας σε νέες βάσεις και αρχές.

Συγκεκριμένα το Θ.Μ. :

- θα πρέπει να υπερβεί το ψευδοδίλλημα μεταξύ γνώσης και βιώματος
- να συνδεθεί με το χαρακτήρα της παιδείας και του πολιτισμού, ώστε να προσλάβει καθολική παιδευτική αξία και νομιμοποίηση
- να ξεφύγει από τα βαρίδια του παρελθόντος όπως ο ηθικισμός, ο πουριτανισμός, ο παιδαγωγικός διδακτισμός, ο μη διαλογικός χαρακτήρας, ο εθνοκεντρισμός του
- να αποβάλει την ξύλινη γλώσσα και τον ακαδημαϊσμό του
- να παραμερίσει τον κατηχητικό, ομολογιακό και απολογητικό του προσανατολισμό
- να συνδεθεί με τα σύγχρονα υπαρξιακά και κοινωνικά προβλήματα
- να συναντήσει με σεβασμό και κατανόηση τον άλλο στο πρόσωπο του ετερόδοξου, του ετερόθρησκου, του αδιάφορου, του άθεου
- να παραμείνει υπό την εποπτεία της πολιτείας ως υποχρεωτικό μάθημα Το Θ.Μ. δεν πρέπει να είναι το κεκτημένο εφελτήριο ποδηγέτησης των συνειδήσεων . Ο τύπος του λαϊκού θεολόγου που δεν εξαρτάται διοικητικά από την Εκκλησία, γι' αυτό και μπορεί να ασκεί κριτικά το λειτουργημά του, είναι μια ουσιαστική ανάγκη για το Θ.Μ. ως μάθημα του δημόσιου σχολείου
- να μην μετατραπεί άκριτα σε ένα ασπόνδυλο και άνευρο θρησκευολογικό μάθημα
- να συνδεθεί κατάλληλα με την συνέχεια και την παράδοση του ελληνικού πολιτισμού
- να είναι κριτικό για κάθε μορφή θρησκευτικής παθολογίας
- να ανταποκρίνεται στις ανάγκες μιας ελεύθερης πλουραλιστικής δημοκρατικής κοινωνίας
- να μη στενεύει μονόπλευρα τον ορίζοντά του σε μια εθνοκεντρική ορθοδοξία

- να αποτελεί γνώση της ελληνορθόδοξης πολιτιστικής παράδοσης
- να μην έχει απλώς πληροφοριακό και ενημερωτικό χαρακτήρα αλλά να συζητά διαλεκτικά τα καίρια προβλήματα του κόσμου, του ανθρώπου και της κοινωνίας του στα όρια της ελευθερίας και του αλληλοσεβασμού.
- να μην έχει χειραγωγικό χαρακτήρα αλλά να σέβεται κάθε θρησκευτική και πολιτισμική πολυφωνία και ετερότητα
- ο δογματικός διαποτισμός δεν σχετίζεται με την υπαρξιακή ερμηνεία και κατανόηση των δογμάτων της Εκκλησίας
- να περιέχει θρησκευσιολογικά στοιχεία με νηφάλια γνώση και δίχως ψυχροπολεμική αντιπαράθεση
- να προβάλλει το οικουμενικό πνεύμα της Ορθοδοξίας και όχι τους ποικίλους εθνοφυλετισμούς της
- ο διάλογος να δομεί όχι μόνο τη μέθοδο αλλά και το ίδιο το εκπαιδευτικό υλικό του μαθήματος
- να χρησιμοποιηθεί η μεθοδολογία της διαθεματικότητας, σε σχέση με τα άλλα μαθήματα του σχολείου, και της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικότητας και πολυθρησκευτικότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΒΔΕΛΑ ΈΦΗ, *Ιστορία και Σχολείο*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1998.

- ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ., «Διακηρύσσοντας την ελληνική εθνική ταυτότητα μέσω της διαλεκτικής στα σχολικά βιβλία της ελληνικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από το 1950 και εξής», στο ΑΠΘ, Μονάδα Έρευνας Σχολικού Βιβλίου (επιμ.), *Η εικόνα του «Άλλου»/Γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, εκδ. Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2000, σσ. 319-334.
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ ΝΙΚΟΣ, *Ο αβέβαιος Εκσυγχρονισμός και η θολή συνταγματική αναθεώρηση*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2001.
- ΒΑΓΙΑΝΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Η Θρησκευτική Αγωγή στην Α/βάθμια Εκπαίδευση: Συμβολή στη Διδασκαλία του Θρησκευτικού Μαθήματος*, Θεσσαλονίκη 1989.
- ΒΑΛΤΙΝΟΣ ΘΑΝΑΣΗΣ, «Μιλώ ως συγγραφέας, όχι σαν πιστός», *Σύναξη* 65/1998, σσ. 63-65.
- BANKS A. JAMES, *Εισαγωγή στην πολυπολιτισμική εκπαίδευση*, μτφρ. Ν. Σταματάκης, επιστ. επιμέλεια-πρόλογος Ε. Κουτσουβάνου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004.
- ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Ο μαθητής ως κριτήριο του περιεχομένου του μαθήματος των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση*, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988.
- ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, «Η θέση του Μαθήματος των Θρησκευτικών στη Δημόσια Εκπαίδευση», στο συλ. τόμο *ΚΑΙΡΟΣ, Αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Δαμιανό Δοϊκό*, Επιστημονική Επετηρίδα, τ. 4, νέα σειρά, Α.Π.Θ., Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 553-567.
- ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Θρησκευτική αγωγή και αυτονομία του παιδιού*, Θεσσαλονίκη 1996.
- ΒΑΥΒΕΡΟΤ JEAN (επιμ.), *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, Syros, Paris 1995.
- ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000.
- ΒΕΡΝΙΚΟΣ Ν.-ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ Σ., *Πολυπολιτισμικότητα, Οι διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας*, εκδ. κριτική, Αθήνα 2002.
- ΒΟΓΙΑΤΖΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «“Θρησκευτικών απολογία”». Πληροφορίες και σκέψεις για τη θέση του μαθήματος στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», *Κοινωνία* 4/2002, σσ. 341-362· 1/2003, σσ. 41-59.
- BOESPELUG FRANCOIS, «Η Ιστορία των Θρησκειών στη Γαλλία. Όψεις εθνικών συζητήσεων και προβληματισμών στο τέλος του 20ού αιώνα», μτφρ. Α. Ζιάκα, *Καθ' Οδόν* 13/1997, σ.99-112.

- ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ-ΠΙΣΙΝΑ ΕΥΗ, «Μεταρρυθμίσεις και καθημερινότητα», *Σύναξη* 65/1998, σσ. 18-29.
- ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ-ΠΙΣΙΝΑ ΕΥΗ, *Νεωτερικότητα και σχολική θρησκευτική αγωγή*, εκδ. Μαΐστρος, Αθήνα 2004.
- BRAUDEL FERNAND, *Γραμματική των Πολιτισμών*, μτφρ. Άρης Αλεξάκης, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα ³2003.
- BROWN A., «Religious Education in Europe», *RE Today*, 9/1992 (no 2), σσ. 27-37.
- ΓΑΖΗ ΈΦΗ, *Ο Δεύτερος Βίος των Τριών Ιεραρχών. Μια γενεαλογία του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2004.
- ΓΙΑΝΝΑΡΑ ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ιχνηλασία νοήματος. Πολιτική, Κοινωνία, Παιδεία στην Ελλάδα σήμερα*, εκδ. Λιβάνης, Αθήνα 1998.
- ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας, *Παγκοσμιότητα και Ορθοδοξία*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα ³2001.
- ΓΙΟΚΑΡΙΝΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Η διδακτική και παιδαγωγική του Ιησού υπό το φως της σύγχρονης ψυχοπαιδαγωγικής*, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 1998.
- ΓΚΙΤΣΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, «Πολυπολιτισμικότητα και θεολογικές προσεγγίσεις», *Καθ' Οδόν* 16/2000, σσ. 99-110.
- ΓΚΟΒΑΡΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2001.
- ΓΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ ΌΛΓΑ, «Γύρω από το Διάλογο για το Μάθημα των Θρησκευτικών», *Σύναξη* 83/2002, σσ. 61-73.
- GRIMMITT M., «Religious Education and the Ideology of Pluralism», *British Journal of Religious Education*, 16/1994, no 3, σσ. 133-147.
- DAVIE G. – HERVIEU-LÉGER D., *Identités religieuses en Europe*, εκδ. La Découverte, Paris 1994.
- DAVIE G., *Religion in Europe*, Oxford University Press, Oxford 2000.
- ΔΕΛΗΚΩΝΣΤΑΝΤΗ ΚΩΣΤΑ, «Ευρωπαϊκή ταυτότητα της Ορθοδοξίας-Ορθόδοξη ταυτότητα της Ευρώπης», *Μακεδόν* 7/2000.
- ΔΕΛΗΚΩΝΣΤΑΝΤΗ ΚΩΣΤΑ, «Οι άλλες θρησκείες στα νέα σχολικά εγχειρίδια των Θρησκευτικών του Δημοτικού Σχολείου», *Μακεδόν* 3/1997, σσ. 25-34.
- ΔΕΛΗΚΩΝΣΤΑΝΤΗ ΚΩΣΤΑ, «Η ευρωπαϊκή μας ταυτότητα μεταξύ χριστιανικής παράδοσης και πλουραλισμού», *Σύναξη* 74/2000, σσ. 29-41.

ΔΕΛΗΚΩΝΣΤΑΝΤΗ ΚΩΣΤΑ, «Απορίες σχολικής θρησκευτικής αγωγής στην καμπή της χιλιετίας», στον τόμο, ΦΩΤΙΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ (επιμ.), *Ιησούς Χριστός η του Κόσμου Ζωή*, Λευκωσία 2000.

ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Η. Π., «Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών κατά το άρθρο 16 §2 Σ, τα δικαιώματα των γονέων και η “επικρατούσα θρησκεία”», στον τόμο *Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης* [Διοίκηση και Πολιτεία, 17], Αθήνα – Κομοτηνή 1997, σσ. 55-102.

ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Η. Π., *Κράτος και Εκκλησία: μια δύσκολη σχέση*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2001.

ΔΗΜΟΥΛΗΣ Δ., «Η θρησκευτική ελευθερία ως κανόνας διαφοροποίησης και έννοια αποκλεισμού», στο ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σσ. 81-164.

EDUCATION IN EUROPE: «The Challenge of Pluralism», *British Journal of Religious Education*, 15/1992, no 2.

FOUNDETHAKIS P., «Religion and Constitutional Culture in Europe», *Revue Hellenique De Droit International*, 53/2000, σσ. 227-275.

ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ ANNA, *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου, Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1979.

ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ Α. – ΔΡΑΓΩΝΑ Θ., «Τι ειν’ η πατρίδα μας;». *Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

ΦΡΑΓΚΟΥ Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, «Οι σκοποί του μαθήματος των Θρησκευτικών και η παιδαγωγική επιστήμη», στα *Πρακτικά Α’ Συνεδρίου Θεολόγων Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 16-18 Μαΐου 1981, Κοινωνία 3/1981*, σσ. 275-291.

ΦΩΤΙΟΥ Σ. ΣΤΑΥΡΟΣ, (επιμ.), *Αγωγή Ελευθερίας: Η Πρόταση της Ορθόδοξης Αγωγής στον Σύγχρονο Κόσμο*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1996.

ΦΩΤΙΟΥ Σ. ΣΤΑΥΡΟΣ, (επιμ.) *Αγωγή νεότητας*, έκδ. Κέντρου Μελετών Ι. Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2003.

ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ ΓΙΟΥΡΓΚΕΝ, «Προβλήματα Πολιτισμικής Πολλαπλότητας», στο *Η Ευρώπη αντιμέτωπη με το φαινόμενο του ρατσισμού, Κίνηση Πολιτών κατά του ρατσισμού*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 1995.

ΧΑΝΤΙΓΚΤΟΝ Π. Σ., *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, μτφρ. Σ. Ριζοθανάση, εκδ. Τερζόπουλου, Αθήνα 1998.

HUNTINGTON P. S., McNEIL H. W., ΓΙΑΝΝΑΡΑ Χ., ΣΤΟΦΟΡΟΠΟΥΛΟΥ Θ., ΖΟΥΡΑΡΙ Κ., *Η σύγκρουση Ανατολής-Δύσης και η πρόκληση Χάντινγκτον*, εισαγωγή Γ. Καραμπελιάς, εκδ. Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΩΣΤΑΣ, « Το τέλος της Ιστορίας και η σύγκρουση των πολιτισμών στο λυκαυγές του νέου αιώνα», *Καθ' Οδόν* 16/2000, σσ. 49-61.

ΝΟΡΚΟ ΤΗΟΜΑΣ, «Orthodoxy in Post-Modern Pluralist Societies», *The Ecumenical Review* 51/1999, σσ. 364-371.

ΧΡΗΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999.

ΖΑΜΠΕΤΑ ΕΥΗ, *Σχολείο και Θρησκεία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003.

ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν. – ΖΙΑΚΑΣ Γ., *Το Ισλάμ στα σχολικά βιβλία της Ελλάδος*, στο ΑΠΘ, *Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Θεολογίας*, τόμ. 2, παράρτημα 2, Θεσσαλονίκη 1996.

ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΣ, «Η θρησκευτική αγωγή μπρος στο αίτημα για ανεξιθρησκεία και εφαρμογή των δημοκρατικών αρχών», *Καθ' Οδόν* 17/2001, σσ. 21-27.

ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ Δ. ΙΩΑΝΝΗΣ, «Ευρωπαϊκό πνεύμα και ελληνική Ορθοδοξία», *Ευθύνη* 163/1985, σσ. 329-333, 167/1985, σσ. 569-573.

ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ Δ. ΙΩΑΝΝΗΣ, Μητροπολίτης Περγάμου, «Πολιτιστικές Ταυτότητες και Παγκοσμιοποίηση», στο *Πολιτιστικές «ταυτότητες» & «παγκοσμιοποίηση»*, *Κείμενα Συνεδρίου*, εκδ. Εταιρεία Παιδείας και Πολιτισμού «Εντελέχεια»-Εκπαιδευτήρια Γείτονα & Κωστέα - Γείτονα, Αθήνα 2003, σσ. 25-33.

ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗ ΣΤΑΥΡΟΥ, («Ο Θεός επιστρέφει στην Ευρώπη; Δοκίμιο για τη θρησκευτική δυνατότητα άθεης θρησκείας») στο βιβλίο του Ζαν Ντανιέλ, *Ο Θεός είναι φανατικός;*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1998.

ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗ ΣΤΑΥΡΟΥ, «Τα Θρησκευτικά ως βιβλικό μάθημα», *Νέα Εστία* 1729/2000, σσ. 1020-1026.

ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ ΣΤΑΥΡΟΣ, *Ο Θεός στην Πόλη*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2002.

ΚΑΖΕΠΙΔΗ Χ. Α, «Η ιδεολογική σύγχυση και ο δογματικός διαποτισμός των νέων στην ελληνική εκπαίδευση», *Λόγος και Πράξη* 7/1979, σσ. 61-74.

ΚΑΖΕΠΙΔΗΣ Τ., «Indoctrination, Doctrines and the Foundations of Rationality», στο *Philosophy of Education 1987: Proceedings of the Forty-third Annual Meeting of the Philosophy of Education Society*, Normal, Illinois, Philosophy of Education Society, σσ. 229-240.

ΚΑΖΛΑΡΗ ΠΗΓΗ, «Τα θρησκευτικά Γυμνασίου και Λυκείου στην υπηρεσία της εκπαίδευσης για τη συνύπαρξη, τη συνεργασία και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», στο συλ. τόμο *ΚΑΙΡΟΣ, Αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Δαμιανό Δόϊκο*, Επιστημονική Επετηρίδα, τ. 4, νέα σειρά, Α.Π.Θ., Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 655-667.

ΚΑΖΛΑΡΗ ΠΗΓΗ, «Τα καινούργια βιβλία των Θρησκευτικών του Δημοτικού. Μια διαφορετική προσέγγιση του θρησκευτικού μαθήματος», *Σύναξη* 66/1998, σσ. 95-106.

ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ, «Θεολογικός “αυτοσχεδιασμός” ή προγραμματισμός και αξιολόγηση; Εναλλακτικές προτάσεις για τη διδασκαλία και την αξιολόγηση των Θρησκευτικών στο Ενιαίο Λύκειο», στο ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ (επιμ.), *Γιατί «Θρησκευτικά» σήμερα;*, Πρακτικά της Δημερίδας: *Το μάθημα των Θρησκευτικών στο Ενιαίο Λύκειο*, (Α΄ Συνάντηση Θεολόγων Καθηγητών), Βόλος 16-17 Απριλίου 1999, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2000, σσ. 39-56.

ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ, «Τα Θρησκευτικά ως πολιτιστικό μάθημα», *Σύναξη* 74/2000, σσ. 69-83.

ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ, «Το θρησκευτικό μάθημα στην εποχή της πολυπολιτισμικότητας», *Καθ' Οδόν* 17/2001, σσ. 39-50.

ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ, «Η Ορθοδοξία και το Ισλάμ, Από τη Νεωτερικότητα στην Παγκοσμιοποίηση», στο συλ. τόμο της Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος *Ισλάμ και Φονταμενταλισμός, Ορθοδοξία και Παγκοσμιοποίηση*, εποπτεία-συντονισμός ύλης Π. Καλαϊτζίδης-Ν. Ντόντος, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2004, σσ. 9-29.

ΚΑΝΑΚΙΔΟΥ ΕΛΕΝΗ-ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ ΒΟΥΛΑ, *Διαπολιτισμική Αγωγή*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2^η1998.

ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, «Το ουσιαστικό περιεχόμενο του βιβλικού θρησκευτικού μαθήματος», στα *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Θεολόγων Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 16-18 Μαΐου 1981, Κοινωνία* 3/1981, σσ. 343-356.

ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, «Ο θρησκευτικός πλουραλισμός της εποχής της εμφάνισης του χριστιανισμού και του σημερινού κόσμου», *Καθ' Οδόν* 16/2000, σσ. 19-22.

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, Χωρεπίσκοπος Τριμυθούντος, *Ο θρησκευτικός και εθνικός πλουραλισμός της νέας κοινωνίας του κόσμου*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2002.

ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑ ΓΙΩΡΓΟΥ, «Ελλάδα και παγκοσμιοποίηση, Το τέλος μιας εποχής», στο συλ. τόμο της Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος

Ισλάμ και Φονταμενταλισμός, Ορθοδοξία και Παγκοσμιοποίηση, εποπτεία-συντονισμός ύλης Π. Καλαϊτζίδης-Ν. Ντόντος, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2004, σσ. 81-105.

ΚΑΡΙΩΤΟΓΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, «Προς τι η διάσταση;», *Αφιέρωμα Θρησκευτολογία ή Θρησκευτικά στα σχολεία, στο Το Σχολείο και το Σπίτι 6-7 (399-400)/1997, σσ. 361-364.*

ΚΑΤΣΙΑΜΑΝΗΣ ΚΩΣΤΑΣ, «Τα βιβλία των θρησκευτικών του Ενιαίου Λυκείου», *Βιβλιοκρισία, Θέματα Παιδείας 15-16/2003-2004, σσ. 152-58.*

ΚΕΑΝ JOHN, «Εκκοσμίκευση;», στον τόμο MARQUAND DAVID-NETTLER L. RONALD (επιμ.), *Θρησκεία και Δημοκρατία*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, σσ. 17-47.

ΚΕΤΙΚΙΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Η αξιολόγηση στο μάθημα των Θρησκευτικών ως αναγκαία προϋπόθεση δημιουργικής προοπτικής στο σύγχρονο Λύκειο», στο ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ (επιμ.), *Γιατί «Θρησκευτικά» σήμερα;*, Πρακτικά της Δημερίδας: *Το μάθημα των Θρησκευτικών στο Ενιαίο Λύκειο*, (Α΄ Συνάντηση Θεολόγων Καθηγητών), Βόλος 16-17 Απριλίου 1999, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2000, σσ. 115-126.

ΚΛΑΦΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, «Πολυπολιτισμός και Ορθοδοξία», στο *Η Ορθοδοξία στο Νέο Κόσμο*, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 19-28.

CLAPSIS EMMANUEL, «The Orthodox Church in a pluralistic World», στο *Orthodoxy in Conversation. Orthodox Ecumenical Engagements*, εκδ. World Council of Churches Publications, σσ.127-150, Γενεύη 2000.

CLAPSIS EMMANUEL (επιμ.), *The Orthodox Church in a pluralistic World, An Ecumenical Conversation*, εκδ. World Council of Churches Publications – Holy Cross Orthodox Press, Geneva-Brookline 2004.

ΚΟΓΚΟΥΛΗ ΙΩΑΝΝΗ, *Το μάθημα των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση (1833-1932). Συμβολή στην ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης*, εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1985.

ΚΟΓΚΟΥΛΗ ΙΩΑΝΝΗ, «Το Μάθημα των Θρησκευτικών προαιρετικό ή υποχρεωτικό;», *Γρηγόριος ο Παλαμάς 70/1987, σσ. 664-668.*

ΚΟΝΙΔΑΡΗ Μ. ΙΩΑΝΝΗ, «Η συνταγματική επιταγή για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδησεως», *Σύναξη 65/1998, σσ. 30-38.*

ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΣ ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ, Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος, «Η θρησκευτική αγωγή σήμερα στο σχολείο και την κοινωνία», *Καθ' Οδόν 17/2001, σσ. 7-13.*

- CROUCH COLIN, «Η ήσυχη ήπειρος: θρησκεία και πολιτική στην Ευρώπη», στον τόμο MARQUAND DAVID-NETTLER L. RONALD (επιμ.), *Θρησκεία και Δημοκρατία*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, σσ. 191-218.
- ΚΤΙΣΤΑΚΙ ΓΙΑΝΝΗ, «Η ευρωπαϊκή προστασία της θρησκευτικής ετερότητας», στο ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σσ. 225-269.
- ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ ΚΥΡΙΑΚΟΣ, «Ο ευρύς συνασπισμός ετερόκλητων θρησκευτικών ομάδων-ομάδων ατομικών ελευθεριών και η ελεύθερη άσκηση της θρησκείας στις ΗΠΑ. Θρησκευτική πολυφωνία σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία», *Καθ' Οδόν* 16/2000, σσ. 63-69.
- ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ ΚΥΡΙΑΚΟΣ, *Περιορισμός στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων*, εκδ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1999.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΓΙΑΝΝΗΣ, «Από το γράμμα του νόμου: Επικρατούσα θρησκεία και ερμηνεία», *Καθ' Οδόν* 17/2001, σσ. 57-60.
- LÄHNEMANN J., *Das Wiedererwachen der Religionen als pädagogische Herausforderung. Interrligiöse Erziehung im Spannungsfeld von Fundamentalismus und Säkularismus*, E. B.- Verlag Rissen, Hamburg 1992.
- ΛΑΠΠΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Ο διάλογος και το Μάθημα των Θρησκευτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη 2000.
- ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος και το Έθνος, Στη σκιά των ταυτοτήτων*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2000.
- ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, «Η ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας», *Καθ' Οδόν* 16/2000, σσ. 35-48.
- ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, « Συγχύσεις, αντιπαραθέσεις και διαχωρισμοί στις σχέσεις της θρησκευτικής, εθνικής και πολιτικής ταυτότητας των Ελλήνων», στο *Πολιτιστικές «ταυτότητες» & «παγκοσμιοποίηση»*, *Κείμενα Συνεδρίου*, εκδ. Εταιρεία Παιδείας και Πολιτισμού «Εντελέχεια»-Εκπαιδευτήρια Γείτονα & Κωστέα - Γείτονα, Αθήνα 2003, σσ. 139-147.
- ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ Ι. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Πίστη και Πράξη: Το ουσιαστικό περιεχόμενο του δογματικού και ηθικού μαθήματος», στα *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Θεολόγων Βορείου Ελλάδος*, *Θεσσαλονίκη 16-18 Μαΐου 1981*, *Κοινωνία* 3/1981, σσ. 401-413.
- ΜΑΡΙΝΟΥ Ν. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Η αλήθεια και η παραπληροφόρηση ως προς το μάθημα των θρησκευτικών», *Ελληνική Δικαιοσύνη*, 36/1995, σσ. 985-996 και *Κοινωνία* 39/1996, σσ. 20-41.

- ΜΑΡΚΟΥ Γ. Π., «Η εκπαίδευση σε μια πολυπολιτισμική Ελλάδα», στο ΚΑΖΑΜΙΑ Μ. ΑΝΔΡΕΑ και ΚΑΣΣΩΤΑΚΗ ΜΙΧΑΛΗ (επιμ.), *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, εκδ. Σείριος, Αθήνα 1995.
- MARTIN H. LUTHER, «Η βασιλεία και η εδραίωση της ελληνιστικής θρησκευτικο-πολιτιστικής δύναμης», *Καθ' Οδόν* 16/2000, σσ. 71-80.
- MARQUAND DAVID-NETTLER L. RONALD (επιμ.), *Θρησκεία και Δημοκρατία*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.
- ΜΑΤΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ, «Το μάθημα των Θρησκευτικών και ο ηλεκτρονικός γραμματισμός των μαθητών», *Σύναξη* 80/2001, σσ. 95-103.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, «Θεολογική θεώρηση των σκοπών του θρησκευτικού μαθήματος», στα *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Θεολόγων Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 16-18 Μαΐου 1981*, *Κοινωνία* 3/1981, σσ. 307-320.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, «Θεολογική θεώρηση των σκοπών του θρησκευτικού μαθήματος. Μια πρόταση για το πώς θ' αλλάξει η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών στα σχολεία», *Σύναξη* 1/1982, σσ. 35-41.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, «Μια άλλη διάσταση του θρησκευτικού μαθήματος», *Καθ' Οδόν* 17/2001, σσ. 15-20.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Για την Ευρώπη μας με αγάπη*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2003.
- ΜΟΛΟΚΟΤΟΣ- LIEDERMAN LINA, «Mutations et débats sur la question religieuse dans l'espace scolaire grec», *Social Compass* 51(4), 2004, σσ. 487-497.
- ΜΟΥΖΕΛΗ ΝΙΚΟΥ, «Η διδασκαλία των θρησκευτικών», εφημ. *Το Βήμα*, 16-10-1995.
- ΜΟΥΖΕΛΗ ΝΙΚΟΥ, «Κοσμοπολιτισμός: Η παγκοσμιοποίηση των αξιών και οι εχθροί τους, Η πρόκληση της Ορθοδοξίας», στο συλ. τόμο της Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος *Ισλάμ και Φονταμενταλισμός, Ορθοδοξία και Παγκοσμιοποίηση*, εποπτεία-συντονισμός ύλης Π. Καλαϊτζίδης-Ν. Ντόντος, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2004, σσ. 107-116.
- ΜΠΑΓΙΩΝΑΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ, «Το μάθημα των θρησκευτικών στο πλαίσιο μιας ορθολογικής εκπαίδευσης», Αφιέρωμα *Θρησκευσιολογία ή Θρησκευτικά στα σχολεία*, στο *Το Σχολείο και το Σπίτι* 6-7 (399-400)/1997, σσ. 364-368.
- ΜΠΕΓΖΟΣ ΜΑΡΙΟΣ, «Δημοκρατία στο μάθημα των θρησκευτικών», Αφιέρωμα *Θρησκευσιολογία ή Θρησκευτικά στα σχολεία*, στο *Το Σχολείο και το Σπίτι* 6-7 (399-400)/1997, σσ. 368-369.

- ΜΠΠΣΑΚΗΣ ΕΥΤΥΧΗΣ, «Τα του Καίσαρος τω Καίσαρι. Το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού των πολιτών», Αφιέρωμα *Θρησκευολογία ή Θρησκευτικά στα σχολεία*, στο *Το Σχολείο και το Σπίτι* 6-7 (399-400)/1997, σσ. 370-373.
- ΜΠΟΛΤΕΤΣΟΥ Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Η Θεολογία της Πολυπολιτισμικότητας στην Καινή Διαθήκη. Η ευλογία της ετερότητας Συνέπειες και προεκτάσεις*, Αταλάντη 2000.
- ΝΕΛΛΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Η Ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία και το μάθημα των θρησκευτικών», Ανάτυπο από το περιοδικό *Λόγος και Πράξη*, Αθήνα 1977.
- ΝΕΛΛΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Το φως του Λόγου, Θεολογικές προοπτικές για τον ξεπέρασμα της κρίσης του μαθήματος των θρησκευτικών», *Σύναξη* 14/1985, σσ. 100-102.
- ΝΕΛΛΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Τα Δυτικά τεχνολογικά πλαίσια της ζωής και η Ορθόδοξη Εκκλησία», *Σύναξη* 65/1998, σσ. 6-17.
- ΝΗΣΙΩΤΗ ΝΙΚΟΥ, «Η θρησκευτική παιδεία εν όψει των νεότερων κοινωνικών εξελίξεων», στο συλ. τόμο *Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου* (3/5-9-1982), Αθήναι 1984, σσ. 323-359 σσ. 361-370.
- ΝΙΚΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Εκκλησία και Παιδεία*, Αθήνα 1991.
- ΝΙΚΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Διδακτική του θρησκευτικού μαθήματος, Θεωρία και Πράξη*, εκδ. Βιβλιογονία, Αθήνα 1992.
- ΝΙΚΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, «Τα θρησκευτικά στα σχολεία», *Εξοδος* 15(19)/1995, σσ. 6-18.
- ΝΙΚΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Κατά καιρούς... Άρθρα και μελέτες εκπαιδευτικού περιεχομένου*, Αθήνα 1996.
- ΝΙΚΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, «Θρησκευολογία στα σχολεία μας. Μια ανεδαφική πρόταση», Αφιέρωμα *Θρησκευολογία ή Θρησκευτικά στα σχολεία*, στο *Το Σχολείο και το Σπίτι* 6-7 (399-400)/1997, σσ. 373-376.
- ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ., «Παιδαγωγικές προσεγγίσεις της πολυπολιτισμικότητας στην κατάρτιση των εκπαιδευτικών», *Μακεδόν* 7/2000, σσ.124-134.
- ΝΟΥΤΣΟΣ Χ., *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- ΝΤΕΜΠΡΕ ΡΕΖΙΣ, *Η επιστήμη της επικοινωνίας, Ιδέες γενικής μεσολογίας*, μτφρ. Κλεοπάτρα Ουγουρλόγλου, εκδ. Νέα Σύνορα Λιβάνη, Αθήνα 1997.
- ΝΤΕΜΠΡΕ ΡΕΖΙΣ, *Η διδασκαλία της θρησκείας στο ουδετερόθρησκο σχολείο*, Πρόλογος Ζακ Λαγκ, Μετάφραση Γιώργος Καράμπελας, Επίμετρο Παντελής Καλαϊτζίδης, εκδ. Εστία, Αθήνα 2004.
- ΝΤΙΛΕ ΑΛΜΠΡΕΧΤ, *Οι Έλληνες και οι Ξένοι*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1998.
- ΟΔΟΝ V., *Les Religions dans le Monde*, Flammarion, Dominos, Paris 1995.

- ORTH GOTTFRIED, «Μνήμη – Μετάνοια - Ανοιχτότητα. Η διαλογικότητα ως τρόπος ζωής και στοχασμού για την Εκκλησία και τη Θεολογία στην πολυπολιτισμική κοινωνία», μτφρ. Κωνσταντίνου Μ.-Βλέτσης Α., *Καθ' Οδόν* 13/1997, σ.73-98.
- PAJER FLAVIO, *L'insegnamento scolastico della religione nella nuova europa*, Editrice Elle Di Ci, Ser 6, Torino 1991.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, «Θρησκευτικά: “Και η ονομασία καθαυτή προκαλεί αλλεργία”», *Σύναξη* 66/1998, σσ. 121-124.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΡΗΣ, «Ελληνορθόδοξη ιδεολογία και μεταρρυθμισμένη ευαγγελική πίστη», *Καθ' Οδόν* 17/2001, σσ. 61-70.
- ΠΑΠΑΔΕΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, «Θρησκείες και πολιτισμοί. Σύγκλιση, σύγκρουση, διάλογος», στο συλ. τόμο *Ορθοδοξία και η των πάντων ενότης*, εκδ. Ι. Μ. Κουτλουμουσίου, Άγιον Όρος 1997, σσ. 193-207.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ν. ΘΑΝΑΣΗ, «Εδώ σε θέλω, κάβουρα. Μερικές προτάσεις για τη διδακτική πράξη των Θρησκευτικών», *Σύναξη* 71/1999, σσ. 97-107.
- ΠΕΡΣΕΛΗ Π. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, «Το μάθημα των θρησκευτικών στις χώρες της Ευρωπ. Ένωσης», *Σύναξη* 65/1998, σσ. 39-43.
- ΠΕΡΣΕΛΗ Π. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Σχολική Θρησκευτική Αγωγή*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα ²1998.
- ΠΕΡΣΕΛΗ Π. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Κατήχηση και Παιδεία. Μελετήματα Χριστιανικής Θρησκευτικής Αγωγής*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2003.
- ΠΕΤΡΟΥ Σ. ΙΩΑΝΝΗΣ, «Άγιο Πνεύμα, ανθρώπινη ελευθερία και πολιτισμικός πλουραλισμός», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ, Νέα Σειρά, Τμήμα Θεολογίας* 8/1998, σσ. 361-374.
- ΠΕΤΡΟΥ Σ. ΙΩΑΝΝΗΣ, «Η πολυπολιτισμικότητα ως κοινωνικό γεγονός και κοινωνικό αίτημα», *Καθ' Οδόν* 16/2000, σσ. 5-17.
- ΠΕΤΡΟΥ Σ. ΙΩΑΝΝΗΣ, «Το μάθημα των θρησκευτικών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα», *Καθ' Οδόν* 17/2001, σσ. 29-37.
- ΠΕΤΡΟΥ Σ. ΙΩΑΝΝΗΣ, *Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2003.
- PIRRI-SIMONIAN T., «Christian Education in Pluralist Societies», εκδ. World Council of Churches, *Education Newsletter* 2-3/1993, σσ. 1-7.
- POLIS ADAMANTIA, «Eastern Orthodoxy and Human Rights», *Human Rights Quarterly*, The Johns Hopkins University Press, 15/1993, σσ. 339-356.

POLIS ADAMANTIA, «Ελλάδα, ένα προβληματικό κοσμικό κράτος», στο *Νομικά Ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, εκδ. Κριτική Αθήνα 1999, σσ.165-197.

ΠΟΛΥΖΟΥ ΝΙΚΟΥ, «Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Ανιχνεύοντας την εικόνα του “άλλου” στα βιβλία των Θρησκευτικών του Δημοτικού Σχολείου», *Διαβάζω* 432/2002, σσ. 39-42.

ΠΟΡΤΕΛΑΝΟΣ ΣΤΑΜΑΤΗΣ, *Διαπολιτισμική Θεολογία, Πρόταση διαθεματικής διδακτικής*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002.

ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ ΓΙΩΡΓΟΥ, *Γεωπολιτική της Ελλάδας*, εκδ. Libro, Αθήνα 1998.

ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Κ., «Πίστευε, αν θέλεις, αλλά και ερεύνα. Η αλήθεια για τη διδασκαλία των θρησκευτικών στις χώρες της Ε.Ε. και στις Η.Π.Α. και οι σύγχρονες τάσεις γύρω από τις σχέσεις σχολείου, εκκλησίας και θρησκείας», *Σύγχρονα Θέματα* 57/1995, σσ. 17-25.

ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΛΗΣ, «Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις Πολιτείας – Εκκλησίας», στο ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σσ. 199-224.

ΣΤΟΓΙΑΝΝΙΔΗΣ Β. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Μεταμοντέρνο και Ορθόδοξη Χριστιανική Αγωγή, Ένας διάλογος με τους Jean-Francois Lyotard, Wolfgang welsch και Gianni Vattimo*, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003.

ΣΤΟΓΙΑΝΝΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Leben und Denken. Bildungstheorien zwischen Theosis und Rechtfertigung. Eine Untersuchung zum Verhältnis von Evangelischem und Orthodoxer Religionspädagogik*, (Dissertation), Münster 2003.

ΣΩΤΗΡΕΛΗ Χ. ΓΙΩΡΓΟΥ, *Θρησκεία και Εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1993.

ΣΩΤΗΡΕΛΗ Χ. ΓΙΩΡΓΟΥ, «Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης στην προκρούστεια κλίνη της “επικρατούσας θρησκείας”», *Νομικό Βήμα*, 43/1995, σσ. 982-988.

ΣΩΤΗΡΕΛΗ Χ. ΓΙΩΡΓΟΥ, «Ο χωρισμός Κράτους και Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε», στο *Νομικά Ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σσ. 19-79.

ΤΑΪΗΛΟΡ ΤΣΑΡΛΣ, *Πολυπολιτισμικότητα*, μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2000.

ΤΣΑΚΑΛΙΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Το Ισλάμ στα Αναλυτικά Προγράμματα των σχολείων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Ελλάδος καθώς και στις οδηγίες του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου», στο ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν. – ΖΙΑΚΑΣ Γ., *Το Ισλάμ στα σχολικά βιβλία της Ελλάδος*, ΑΠΘ, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Θεολογίας, τόμ. 2, παράρτημα 2, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 25-35.